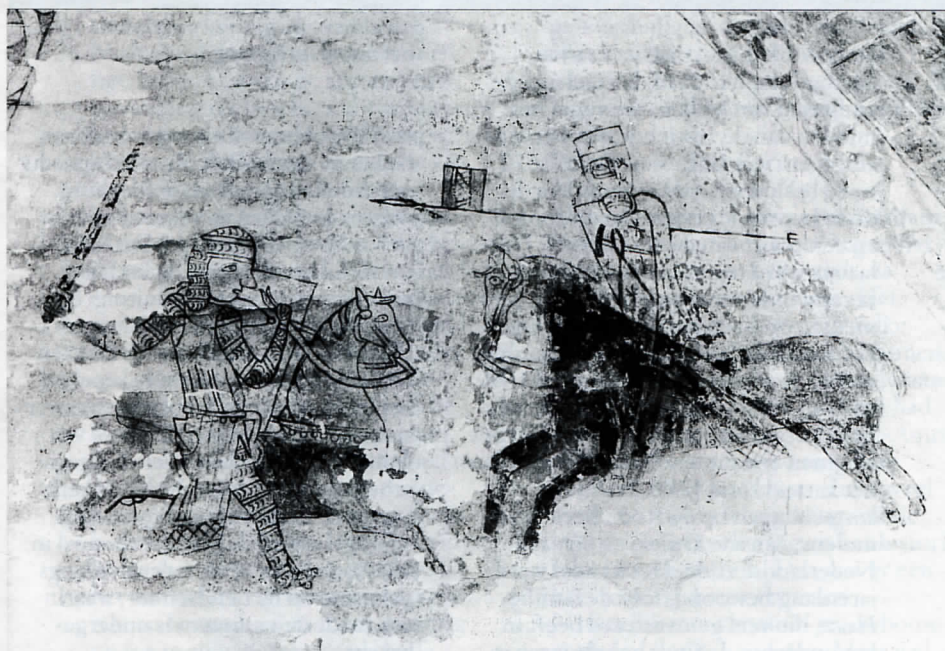

Studiedag over schilderijen in kerken

Kerk in kleur

SASKIA SIMON

De Stichting Oude Groninger Kerken viert dit jaar haar vijfde lustrum met vele activiteiten. Zo vond er op 2 en 3 september een symposium plaats: 'Kerk in Kleur' over middeleeuwse muur- en gewelfschilderingen in (Groninger) kerken. De eerste dag was bestemd voor de theorie, in de vorm van een aantal lezingen in de Der Aa-kerk in Groningen. De tweede dag van het symposium konden de symposiumgangers de middeleeuwse kerken bezoeken van Middelstum, Loppersum, 't Zandt en Noordbroek, die alle bijzondere muur- en gewelfschilderingen bezitten.

Schildering in de kerk van Den Andel uit plm. 1300, voorstellend de strijd tussen goed en kwaad. (foto J.Hovinga)

Nieuwsgierig.

In het welkomstwoord van *H.G. de Olde*, voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken, kwam al meteen een aspect naar voren waar de 25-jarige Stichting bij de ontdekking van middeleeuwse kerkschilderingen mee te maken krijgt. Moeten we die schilderijen 'aundecken' of 'zudecken'? Moeten we een voorbeeld nemen aan archeologen, die alleen gaan opgraven als er strikte noodzaak bestaat? Misschien kunnen we de schilderijen maar beter laten zitten onder al die beschermende lagen kalk en pleister. Maar we zijn zo nieuwsgierig.

Goud en zilver.

Commissaris der Koningin in de Provincie Groningen, *H.J.L. Vonhoff*, verrichte de officiële opening van het symposium. Hij haalde de geschiedkundige *Huizinga* aan die in 'Herfsttij der Middeleeuwen' de grote strakheid

en eenvoud van de kerken na de Reformatie verklaarde als een reactie op de overlading van het (katholieke) geloof. Er kwamen al maar meer tekens, heilige rustdagen en gedenkdagen. Het bonte spel van goud, zilver en primaire kleuren en de symboliek van de afbeeldingen in de kerk-entourage speelden in het totale systeem een belangrijke rol. De kerk was een verhaal in steen en beeld. Door deze schilderijen toch maar wel te ontdekken kunnen we inzicht krijgen in de gedachten en gevoelens van het voorgelacht. Dat kan ons eigen leven ook weer kleur geven.

Dr. R. Steensma, een van de oprichters van het eerste uur van de Stichting Oude Groninger Kerken, en tevens universitair docent, nam het publiek in vogelvlucht mee door de verschillende periodes in de Groninger kerkgeschiedenis. Regnerus Steensma is specialist

op het gebied van de geschiedenis van kerkbouw en -inrichting, met name in Noord-Nederland.

Rode muren.

De verschillende periodes in de kerkgeschiedenis hebben nogal wat gevolgen gehad voor de kerkschilderingen. In de romano-gotische periode van ongeveer 1225 tot 1350 wordt in bijna alle kerken de architectuur geaccentueerd. Muren, metselwerk, gewelven, sluitringen en ribben: allemaal gede-coreerd. De muren waren rood geschilderd met een motief van baksteen-voegen. Het indrukwekkende effect hiervan is het best te zien in de kerk van Zeerijp, waar de muren weer zo gereconstrueerd zijn. Verder vinden we in die romano-gotische tijd veel symbolische afbeeldingen. Bijvoorbeeld het Lam Gods, of de Strijd tussen Goed en Kwaad. Dit laatste symbool wordt dan uitgebeeld door twee vechtende mannen of ridders. De figuratie staat onder invloed van Franse tradities en is ook beïnvloed vanuit de voor-christelijke periode. Deze romano-gotiek in al zijn diversiteit beschouwt Steensma als kenmerkend voor de kerkschilderingen in Groningen, en op deze schaal als uniek voor Nederland.

Spiegel en kam.

De vormentaal van de gotiek, tot ongeveer 1550, wordt overgenomen uit Italië. De thema's zijn de Zondeval, Christus' leven, lijden en sterven, en de periode na het lijden. De kerk van Noordbroek is wat dit betreft een topstuk. Van voor naar achter in deze kerk wordt het hele verhaal rondom de grote thema's verteld. Heel educatief. Dat was ook de bedoeling. Het christelijk geloof kon zo in herkenbare beelden worden overgebracht. Voor zonden werd ook met symbolen gewaarschuwd. De zeemeermin met spiegel en kam probeert de mens te verleiden, evenals de uil. Kijk uit! Een

clownskop waarschuwt tegen zotheid. Duivels en monsters zijn in vele varianten in de kerken afgebeeld. Gelukkig zijn er ook minder dreigende afbeeldingen. Van engelen met trompetten, 'gewone' dieren zonder symboolbetekenis, rankende planten en bloemen. En de metselaars in de kerk van Noordbroek hebben in 1599 hun gereedschap in zwart-wit op het gewelf vereeuwigd. Sommige afbeeldingen van heiligen bieden praktisch nut. Bij dagelijks kerkbezoek beschermt *Christoffel* tegen een onvoorziene dood en *Sebastiaan* tegen de pest. Na 1594, het jaar van de Reformatie in Groningen, verdwijnt bijna al deze uitbundigheid onder de witkalk.

Parelstikker.

Wie waren die kerkschilders? *Dr. Karen Hammer* van de Universiteit van Hamburg doet onderzoek naar middeleeuwse kerkschilderingen in een aaneengesloten gebied dat loopt van Zuid-Zweden, Denemarken tot in Nedersachsen-Duitsland. Zij vermoedt op grond van aangetroffen stijlovereenkomsten, dat er rondtrekkende schildersgroepen bestonden. In de kerkarchieven is weinig terug te vinden over de makers van de schilderijen. Soms staan er namen op oude rekeningen. Er waren ook monniken-schilders die verbonden waren aan kloosters. In Zwitserland was dat het geval. En kerkschilders hadden ook nog wel eens een heel ander beroep: regisseur van passiespelen of parelstikker. Mevrouw Hammer houdt het voor mogelijk dat plattelandskerken opgeschilderd werden door de boeren en boerinnen van de streek. Er is nog veel onderzoek te verrichten.

Stokvis.

Het is een misverstand dat ten tijde van de Reformatie alle kerken hele-

De ongelovige Thomas in de NH Kerk van Loppersum. (foto Huizinga)

maal wit zijn gekalkt. Dat zegt *drs. P.M. le Blanc*, directeur van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, tevens de samensteller van het volgend jaar te verschijnen standaardwerk over de middeleeuwse muur- en gewelfschilderingen in Groninger kerken. Veel Roomse schilderijen zijn heel lang zichtbaar gebleven. De kerk van Zutphen is bijvoorbeeld pas in 1819 helemaal wit geworden, en in Kerkdriel was zelfs in 1860 nog middeleeuws werk te zien. In Elburg was alles tot 1797 zichtbaar. Maar zo rond 1800 is er toch wel veel overgewit. Dan begint men in de tweede helft van de 19de eeuw, op zoek naar de middeleeuwse cultuur, de kerken te restaureren. De aangetroffen oude beschilderde lagen konden niet iedere predikant bekoren. In 1895 zijn in Hattem de paapse afbeeldingen afgeweekt met pulp van gekookte stokvis. In Ulrum zijn in 1911 kwalitatief goede schilderijen aangetroffen, die tot op de schone baksteen zijn weggebikt. En zelfs na de restauratie van de Der Aa-kerk in Groningen in 1987 zijn er weer schilderijen weggekalkt om het reformatorisch karakter van de kerk te bewaren.

Een baard.

Weghalen van schilderijen is heel erg, verkeerd restaureren is zeer ernstig. *P.J.H. Cuypers*, de bouwer van het Centraal Station in Amsterdam en diverse kerken, tevens restauratie-architect, was de volgende restauratie-opvatting toegedaan: het moet er mooi uitzien, de middeleeuwer mag verbeterd worden, desnoods vullen we aan en breiden we de schilderijen uit. Het gevolg was dat er op basis van vage vondsten reconstructies plaatsvonden, waarbij de nodige verwarringen optraden. Heiligen die er nooit een hadden, kregen opeens een baard. In de kerk van Stedum zijn in 1876 onder leiding van Cuypers onbegrijpelijke details aangebracht. Er wordt heel wat afgeknoeid. Nog steeds. In Brielle zijn nieuwe schilderijen uit de jaren '50 die moeten doorgaan voor middeleeuws werk. Tegenwoordig maakt men technisch verschil tussen oud en nieuw. Bijvoorbeeld door een zwakkere tint of door het aanvullen met lijnen.

Gesjoemel.

Het grote probleem bij het restaureren is dat de eerlijkheid ontbreekt. Er wordt gesjoemeld door slechte restauratoren. Het eindproduct moet er fraai uitzien, dat levert erkenning op. De overheid zou bij het verstrekken van subsidies veel meer eisen moeten stellen. Er moeten foto's van voor, tijdens en na de restauratie gemaakt worden, er dient verslaggeving plaats te vinden en de materialen moeten beschreven worden. Zo zal er meer inzicht komen in het hoe en waarom van de restauratie.

R. Steensma aan het woord. (foto Stijntje de Olde)

Dakpan.

Als uitsmijter bij zijn verhaal doet Paul le Blanc ons opschrikken. 'Er gaan de laatste 10 jaar meer middeleeuwse schilderijen verloren dan ooit in de geschiedenis, sinds de middeleeuwen en tijdens de Reformatie.' De oorzaken zijn slechte restauraties, slecht onderhoud en de manier van verwarmen van de kerken. Een hete-luchtkanon stoot met al zijn geweld de kerk warm, een half uur voordat de mensen erin komen. De rest van de week is de kerk steenkoud. De kwetsbare schilderijen vereisen juist een zeer geleidelijke of constante verwarming. Een verschoven dakpan die voor lekkage zorgt waardoor de schilderijen aangetast worden, is bij controle, een jaar na constatering van het euvel, nog niet rechtgelegd.

Vliering

Blootleggen, prima, maar zet dan wel meteen een goed plan op voor beheer en onderhoud. Dat vindt ook de laatste spreker op het symposium, *drs. W. Haakma Wagenaar*. Als kunsthistoricus en restaurator was hij verbonden aan grote kerkrestauraties, o.a. in Deventer, Zaltbommel en Utrecht. De restaurator moet grote beslissingen nemen. Brengen we deze kerk terug naar de gotische situatie of wordt het romaans? De vraag op deze manier stellen is simpel, maar er komt een woud van problemen en overwegingen om de hoek kijken bij de beantwoording ervan. Dan zijn er de grote verrassingen tijdens het werk. De in de 16de eeuw vertimmerde vliering in de Utrechtse Janskerk bleek bijna de gehele romaanse kap van het schip te verbergen, met decoraties en al. Die is teruggeplaatst. Ook oude schilderijen kunnen bij een restauratie van pas komen. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de Utrechtse Pieterskerk, door *Saenredam* geschilderd in 1636.

Saskia Simon is PR-medewerker van de PC Heemschut Groningen